

УДК 94 (930.1: 573.7)

Ченцова Н.В.

ПУБЛІКАЦІЇ ВЧЕНИХ-ПРИРОДОЗНАВЦІВ НА СТОРІНКАХ НАУКОВИХ ЗАПИСОК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІНО

У статті аналізуються дослідження учених-природознавців, які працювали в Дніпропетровському інституті народної освіти в середині 20-х років ХХ століття та вивчали природу краю.

Ключові слова: біологія, природа, наукові дослідження, наукові записки.

В статье анализируются исследования ученых-природоведов, которые работали в Днепропетровском институте народного образования в середине 20-х годов ХХ века, изучали природу края.

Ключевые слова: биология, природа, научные исследования, научные записки.

Research of naturalists, which worked at Dnipropetrovsk Institute of People Education in the middle of the 20-th of the century and studied nature of the region, is analyzed in the article.

Keywords: biology, nature, scientific research, scientific notes.

Дослідження природних ресурсів регіону, як і накопичення наукової інформації про них, мало, загалом, неперервний характер. В окремі періоди вони стримувалися в силу об'єктивних обставин, проте виявляється певна закономірність інтенсифікації подібних досліджень, пов'язана з формуванням організаційних установ наукового спрямування. В розвитку наукових знань про наш край важливе місце займає функціонування навчального закладу вищого рівня та громадських наукових об'єднань. Про роль окремих вчених та наукові і освітні установи, які виступили організуючим фактором у розгортанні наукових досліджень писали автори: С.В. Абросимова, А.Г. Болебрух, В.С. Савчук, М.П. Чабан, Г.К. Швидько.

Проте певна частина наукових досліджень, здійснених вітчизняними науковцями в 20-х рр. ХХ століття, залишалася відомою лише вузькому колу фахівців. Метою даного огляду є аналіз публікацій учених-природознавців, які досліджували регіон наприкінці 20-х рр., працюючи викладачами в ДІНО та одночасно займаючись науково-дослідною діяльністю. Оскільки наукові студії здійснювалися в тому числі в межах Дніпропетровського регіону, об'єктами вивчення ставали історичні споруди, давні пам'ятки історії і природи, ландшафти. В публікаціях з біології, ботаніки, екології виявляється досить рідкісна інформація краєзнавчого характеру, тож, не применшуючи значення вузькофахових відкриттів, зауважимо, що наведений матеріал цікавий не тільки природознавцям, але й історикам та краєзнавцям.

Відомо, що класичний університет постав у Дніпропетровську (Катеринослав) у 1918 р, 1920 року він отримав назву Інституту народної освіти, з 1926 р. – вже Дніпропетровського Інституту народної освіти [9, с. 36]. Починаючи від перших років існування навчальний заклад спирався на науковий потенціал вчених, які їхали до Катеринослава працювати у новоутвореному навчальному закладі з міркувань продовження наукової кар'єри. З різних міст і вузів колишньої імперії прибули М.К. Любавський, М.Ф. Злотников, М.В. Бречкевич, О.В. Рейнгардт, Л.В. Рейнгардт та ін.. В університеті планувалося відкрити 4 відділення, природничий напрям досліджень був представлений відомими іменами, тож традиційно найбільш дієздатними і науково спроможними виявилися кафедри ботаніки (на чолі з проф. Д.О. Свіренком), зоології (проф. Т.Є. Тимофєєв та О.В. Рейнгард), органічної хімії (проф. Д.П. Коновалов).

На 1925-26 навчальний рік у Дніпропетровському інституті народної освіти працювало 15 штатних професорів, які очолювали предметні комісії і «мали достатню кількість наукових праць і великий педагогічний стаж», як зазначалося у звіті про діяльність навчального закладу за 1926 рік [10, с. 382].

Незважаючи на доволі скрутну ситуацію через відсутність кабінетів та лабораторій, оскільки інститут «такої спадщини від попередніх університетів, яка залишилися у Харкові, Києві, Одесі», заняття зі студентами проводилися у вечірній час в трьох приміщеннях, що знаходилися на певній відстані і студентам доводилося за коротку перерву її долати [10, с. 386]. Тільки з 1924-25 навчального року лекції перенесли на вранішні години, а у вечірній час працювали гуртки та комісії. Інститут освіти займав різні приміщення, проте кабінети біології, як і управління ІНО, знаходилися на проспекті ім. К. Маркса, 18 у будинку колишнього народного (Першого реального) училища, де відкрили рефлексологічний кабінет та «живий куток біологічного музею». Бібліотечне зібрання ІНО налічувало близько 45 тис. примірників.

Заняття з хімії, фізики традиційно відбувалися на базі лабораторій Гірничого інституту. Велику зацікавленість у студентів викликала наукова робота, здійснювана професорсько-викладацьким складом у гуртках та семінарах так званого «підвищеного типу». Сенс їх діяльності полягав у тому, щоб підібрати кандидатів для навчання в аспірантурі. Семінари власне виростали із гуртків, де збиралася талановита молодь, яка мала нахил до наукової роботи. Подібні форми навчання мали відкритий характер, брати участь у них могли і не студенти, фактично, це була громадсько-освітня робота вузу. Доповіді та організаційно-практичні заходи, лабораторні експерименти сприяли ознайомленню студентів з новими предметами, прищеплювали навички наукової діяльності. Цікаві завдання виконувалися в гуртках різних спрямувань: математичному, фізичному, агробіологічному, хімічному. Прикладне значення подібної роботи виявлялося не тільки у вузькопрофесійній підготовці фахівців, але і, як зауважував автор звіту ІНО, «робота всіх гуртків має до певної міри краєзнавчий і практичний характер». Наприклад, «краєзнавчий гурток біологів, систематизує рослини, зібрані за літо в місцевому краї», – зазначав у «Звіті...» про роботу ДІНО в 1926 році ректор

М.М. Кашкаров [10, с. 389]. Подібні організаційні форми відіграли помітну роль у становленні вітчизняної науки не тільки в Дніпропетровську, але і в цілому по Україні [11, с. 125].

Продовженням навчального процесу ставала виробнича практика та екскурсії. Вперше ІНО почав організовувати виробничі практики для студентів різних спеціальностей з 1924 року із поступовим налагодженням їх фінансування. Оскільки прикладне значення біології як навчального предмета полягало у кінцевому застосуванні набутих знань у сільському господарстві, то й практику студентам організовували через Катеринославський відділ Народного господарства в сільських господарствах. А ширше уявлення про природу регіону давали екскурсії, інколи віддалені, наприклад в Асканію-Нову, в Надпоріжжя, на р. Південний Буг. Працювали студенти-біологи в Ботанічному саду, яким опікувався агробіологічний відділ ДІНО.

У 20-30-і роки в Україні відновлювалася система підготовки спеціалістів різного фаху. Для цього об'єднаними зусиллями старих наукових кадрів і молодими викладачами у вишах та науково-дослідних установах незважаючи на численні перебудови, відсутність фінансування поступово склалися підходи та принципи підготовки фахівців і науковців. Спеціалістам вищої кваліфікації доводилося поєднувати навчання із громадською діяльністю, самостійно набувати досвіду наукового пошуку. Після навчання в аспірантурі вони стали першими кадрами радянських науковців, і незважаючи на ідеологічні труднощі, що особливо виявилися в 30-х роках, здобули науковий авторитет та започаткували самостійні напрями природничих досліджень.

Результати наукових студій відомих вчених і молодих науковців були видані у 2-х томах «Записок Інституту народної освіти». Видання друкувалося у Дніпропетровську, обсягом 1000 примірників. Том перший мав 2 структурні підрозділи, а у другому томі «організаційний» підрозділ був знятий. Редагували наукове видання професори М.Ф. Злотников, та О.В. Рейнгардт, 2-й том редагували також за участі історика В.М. Євстафієва. Статті друкувалися російською та українською мовами, анотації до них подавалися німецькою, італійською, французькою мовами, що відповідало вимогам до наукових видань, започаткованих в інших наукових установах України того часу.

У двох томах «Записок Інституту народної освіти», які вийшли друком відповідно у 1927 та 1928 роках, як зазначено редакцією томів, подані матеріали, що надійшли до редакції протягом 1926 та 1927 років. Перший том, редагований професорами М.Ф. Злотниковим та О.В. Рейнгардом, містить цікавий матеріал про флору і фауну Дніпропетровщини. Серед авторів статей – аспірант І.І. Барабаш-Никифоров, викладачі Е.М. Аптекар, О.А. Єліашевич, А.Б. Каменко, О.Я. Мусатова подали розвідки про мікрофлору водойм поблизу Дніпропетровська та виявлені окремі види рідкісних рослин. Перелік природничих студій у даному випуску продовжується спільними публікаціями професорів та їх учнів, в тому числі: О.В. Рейнгарда і В.А. Ніколаєвої, його ж та викладача К.П. Старчевої.

У «Записках» чітко простежується налагоджена взаємодія студентства з відомими дослідниками, визнання їх авторитету. Про це свідчать посилання на їх науковий досвід, монографії і публікації, досить часте використання (очевидно, не без підказки старшого покоління) праць учених, які займалися дослідженнями флори і фауни різних регіонів Російської держави.

У майбутньому відомий вчений І.І. Барабаш на сторінках «Записок...» виступає як автор двох статей: «К маммологической фауне степной полосы Украины» у I томі та «До орнітофауни колишньої Катеринославської губернії» у II томі видання. Структура першої публікації свідчить про велику пошукову роботу аспіранта та прагнення надати їй системного наукового вигляду. На підставі власного досвіду, набутого в результаті виїздів у різні куточки краю протягом кількох років, обстеження рідкісних екземплярів ссавців, птахів у зібранні Катеринославського обласного музею (згодом переданих у розпорядження Зоологічного музею при ДІНО), обґрунтовані описи, виміри і висновки, які надають справжньої наукової ваги названій публікації [2, с. 117].

Автор доволі часто посилається на публікації зарубіжних фахівців, виданих іноземними мовами, переважно німецькою. З повагою і вдячністю І.І. Барабаш згадує «за содействие и за предоставление материала на просмотр» своїх наставників – професорів Л.В. Рейнгарда, доцента М.П. Акімова, академіка М.Ф. Кащенко та ін. [2, с. 118]. Окрім праць спеціалістів у галузі природничих наук аспірант використав монографії (як свідчать посилання) Д.І. Яворницького, Я.П. Новицького, М. Литвина, О. Мейера. Історичні описи регіону допомагали виявити локалізацію і поширення певних видів тварин, час і обставини їх останньої фіксації. Так, описи, укладені краєзнавцями, допомагали досліднику фауни з'ясувати стан природного середовища століттям раніше. Наприклад, черепи первісного лося, знайдені раніше у Дніпрі, біля Кодацького порогу, Самари, Орелі, Томаківки, Підпільної свідчили про поширення тут цієї тварини в давні часи. За повідомленнями Я.П. Новицького, багато сайгаків водилися на Кухарському острові поблизу Хортиці, але на початку ХІХ ст. ця «оригінальна степова антилопа була витіснена людиною далеко на Схід» [2, с. 119].

У названій статті І.І. Барабаша в узагальненому вигляді подана цікава інформація про чисельні залишки реліктових тварин, які на той час зберігалися у різних колекціях. Особливо цінними для краєзнавців є чітка фіксація місця і часу цих знахідок. Серед найцікавіших зафіксованих знахідок краю – цілісний череп первісного носорога, знайдений доцентом ДІНО М.П. Акімовим у 1918 році у глинистому відкосі на вулиці Кудашевській (нині Барикадній) у Катеринославі [2, с. 118]. Подібні унікальні речі зберігалися в різних установах, як наприклад, Бахмутському музеї спілки мисливців та рибалок, Катеринославському музеї, згодом у кабінеті зоології ДІНО.

Порівнюючи ареал розселення окремих тварин, автор статті вдається до порівняльного аналізу. Наприклад, зафіксований дослідниками факт появи косуль у Самарських лісах (поблизу Новомосковська) він пояснює сприятливими умовами перебування тварин у захищеній місцевості. Сибірського типу косуля, на думку дослідника, мала велике поширення в

степях східного Подніпров'я, в тому числі і у плавнях, але сюди переселилася з Кавказу, можливо цій міграції сприяла людина. Та саме із самарських лісів цей тип косулі поширився на великі відстані аж до Чорного лісу. Загалом стаття І.І. Барабаша, доповнена фотографіями і порівняльними таблицями, містить цікавий, очевидно, не лише зоологам, матеріал, але і науково-обґрунтований ретроспективний опис тваринного світу краю.

Світ птахів так само ретельно описаний І.І. Барабашем в іншій публікації [3, с. 217]. Авторитетом для асистента Барабаша у даному питанні виступив доктор Б.С. Вальк, автор «Материалов для орнитологии Екатеринославской губернии» (М., 1911), який «узяв на себе труд перегляду цієї статті в рукопису й перевірки визначень колекційного матеріалу» [3, с. 217]. І.І. Барабаш дослідив сучасний стан орнітологічної фауни регіону, описав птахів, місця їх розселення. Знову зустрічаються нам відомі географічні та топонімічні назви поселень регіону, наукові й народні назви рідкісних і поширених тут птахів. «Дрозди» – зафіксовані на р. Самарі у 1925 році під час експедиції за участю автора, «чубату синицю» востаннє відловили біля Новомосковська у 1916 році, «біла сова» була мешканкою Ігрени, як і «гуси звичайні» ще наприкінці ХІХ ст. [3, с. 219].

У поле зору автора потрапив доволі великий масив даних по регіону, проте науковий рівень описів, ретельна фіксація (навіть із залученням усних переказів старожилів-очевидців), наукова термінологія та системна подача матеріалу роблять розвідки І.І. Барабаша цінними і сьогодні не тільки для дослідників природи, зоологів, але й для істориків. У них зафіксований світ, який поступово змінювався в результаті виробничої діяльності людини протягом 1920-30-х років.

У 1921 році вийшла постанова Раднаркому УССР про створення науково-дослідних кафедр у вишах великих міст [11, с. 125]. Одну із створених у Катеринославському ІНО кафедр – кафедру ботаніки - очолив професор Дмитро Онисифорович Свіренко, автор навчального курсу «Основи ботаніки», згодом наукової монографії під тією ж назвою [14, с. 241]. І хоча у «Записках...» його публікації відсутні, бо на час появи видання він виїхав до Одеси, проте прізвище його як наукового керівника згадується у статтях початківців-біологів та ботаніків. Очевидно, професор був серед керівників семінарів для талановитої молоді. На цей час набрав поширення у вузах напрям із залученням студентів до наукової роботи з подальшим висуванням їх на посади викладачів та науковців. Власні обстеження території регіону, як свідчать згадки в публікаціях, професор Д.О. Свіренко не полишав від 1919 року, надалі до них залучалися зацікавлені студенти.

Послідовниками професора Свіренка можна вважати викладачів Е.М. Аптекара, О.А. Єліашевич, О.Я. Мусатову, оскільки, у своїх статтях вони посилаються на думку професора чи згадують про участь в експедиціях, ним організованих. Е.М. Аптекара працювала у новій галузі науки – альгології, що вивчала розвиток і поширення епіфітій – водоростей в умовах змінюваного середовища. Під керівництвом Д.О. Свіренка Е.М. Аптекара вивчала розвиток

синьо-зелених водоростей у водоймищах поблизу Дніпропетровська, у затоці р. Самари, біля Воронцовського острова та Ігрени. На підставі порівняльного аналізу із врахуванням водного середовища (згадаймо про будівництво Дніпрогесу, перетворення міста на промислового гіганта з великими викидами забруднених вод), вдалося відкрити новий самостійний вид водоростей. У діяльності гідрографічної експедиції під керівництвом Д.О. Свіренка брала участь викладач О.Я. Мусатова, авторка двох наукових заміток у I томі «Записок...», а саме: «Микрофлора Рыбальского карьера» [12, с. 151] та «Заметка о новом для флоры Днепропетровского округа папоротнике» [12, с. 173]. Публікація, вміщена у другому томі «Записок...» «До мікрофлори бистринь Південного Бугу» має ґрунтовніший характер [13, с. 227]. У ній здійснюється порівняльний аналіз процесів зростання епіфітів нитчаток на бистринах і порогах Південного Бугу та Дніпровських порогах. «Я мала змогу відвідати Кодацький поріг на Дніпрі й спостерігати пишну вегетацію цієї нитчатки», – пише авторка [13, с. 229]. Науковець констатує, що багато видів «водорослин» можна побачити як на Бузі, так і на Дніпрі, вони добре ростуть на стрімнині, вкривають рясно дерев'яні дошки, залізні палі греблі, канали з каменю, і відрізняє їх лише колір від сіро-зеленого на дереві до бурого на залізі і деяких видах каміння. Проте північні ріки, наприклад, Карелії, значно бідніші на подібну рослинність. Ось зауваження авторки статті стосовно зовнішнього вигляду порогу: «Силу каміння як збоку порогу так і з боку рівчака на Кодацькому порозі, що його прутка вода мие, було вкрито рясно цією нитчаткою» [13, с. 230]. Зауважимо, що рівень води у Дніпрі у 1927 р. був таким, що пороги, місцями не затоплені, ще можна було обстежувати.

Пізнавальною як у науковому, так і краснорічному сенсі є стаття О. Мусатової про мікрофлору Рибальського кар'єра. Власне на підставі вивчення флори басейну цієї водойми, авторка робить припущення про його природне походження. За версією місцевих мешканців кар'єр виник в результаті добування каменю до I-ої Світової війни і наповнювався стічними водами. Проте О. Мусатова вважала його природним відгалуженням ріки Самари і підтверджувала цей факт біологічними даними.

За публікаціями в «Записках Дніпропетровського інституту народної освіти» відстежуються певні напрямки, як теоретичних, так і прикладних наукових досліджень, які розвивалися в ДІНО в 20-х роках ХХ ст. Тут склалися справжні наукові школи, на чолі яких стали відомі вчені зі світовим визнанням [7; 14]. Вони започаткували нові галузі, необхідні для розбудови тогочасної економіки, стимулювали накопичення різноманітної інформації про стан природного середовища, проводили системні дослідження з екології, гідробіології, ембріології, зоології, ботаніки. Наукова спадщина дніпропетровських дослідників закономірно поповнила надбаня вітчизняної науки.

Бібліографічні посилання:

1. Аптекарь Е.М. Про деякі нові і цікаві Суапорфусеае зібрані в околицях Дніпропетровська / Е.М. Аптекарь // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1928. – Т. 2. – С. 203-211.
2. Барабаш-Никифоров И.И. К маммологической фауне степной полосы Украины / И.И.Никифоров // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – С. 117-135.
3. Барабаш-Никифоров И.И. До орнітофавни колишньої Катеринославської губернії / И.И. Барабаш-Никифоров // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1928. – Т. 2. – С. 217-226.
4. Днепропетровскому государственному университету – 70 лет [А.Г. Болебрух, В.Я. Борщевский, А.А. Гусак и др.]. – Днепропетровск, 1988. – 88 с.
5. Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – 400 с.
6. Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1928. – Т.2. – 402 с.
7. Історія Дніпропетровського національного університету / до 85-річчя Дніпропетровського національного університету (1918-2003). – Дніпропетровськ, 2003. – 232 с.
8. Іваненко В.В. Біль і звитяга: ХХ ст. в українському вимірі / В.В. Іваненко. – Дніпропетровськ.: «Арт-Прес», 2003. – 332 с.
9. История Днепропетровского университет / [В.С. Савчук, С.И. Поляков, Ю.А. Лопатин, А.Б. Шляхов, Е.И. Бородин]. – Дніпропетровськ: ДНУ, 1993. – 240 с.
10. Кашкаров М.М. Дніпропетровський ІНО / М.М. Кашкаров // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Т. 1. – 1927. – С. 381-394.
11. Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.) / Н.В. Комаренко – К.: Наукова думка, 1973. – 142 с.
12. Мусатова А.Я. Микрофлора Рыбальского карьера; Заметка о новом для флоры Днепропетровского округа папоротнике / А.Я. Мусатова // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1927. – Т. 1. – С. 151-175.
13. Мусатова О.Я. До мікрофлори бистринь Південного Бугу / О.Я. Мусатова // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. – Дніпропетровське, 1928. – Т. 2. – С. 227-240.
14. Професори Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара (1918-2008): Бібліографічний довідник / [Голова ред. колегії проф. М.В. Поляков]. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ. – 2008. – 596 с.

Надійшла до редколегії 06.06.2012 р.